

Ferkai András

„A JÖVŐ NEMZEDÉK EGÉSZSÉGE FONTOSABB MINDEN STÍLUSKÉRDÉSZNÉL”

Építészek a falukutatásban és a népi szociográfiában a két háború között

A falu világa az építész szakma számára hosszú időn át csak néprajzi és iparművészeti szempontból tűnt érdekesnek, vagy még inkább motívumok forrásaként, amelyekkel nemzeti jellegűvé varázsolhatjuk városi épületeinket.¹ Ennek megfelelően a 19. század vége felé induló – meglehetősen ideologikus célzatú – gyűjtés díszítőmotívumokra és ornamentikára korlátozódott. A következő építészgeneráció, amely az etnográfusok oldalán maga is bekapcsolódott a parasztházak felmérésébe, a népi építészet szerkezeteit és tömegformáit alkalmazta romantikus szellemben saját épületein. A falu mint szociális probléma, a parasztság tényleges életkörülményei és egészségügyi helyzete csak az I. világháború után kezdte foglalkoztatni az építésztársadalmat.

„Miközben állandóan a magyar nép művészetét az őshaza motívumait és a nemzeti jelleget féltették, s igyekeztek átmenteni hatemeletes bérházaink homlokzataira, az alatt a népművészet szerény és hallgatag alanya a nép, nedves, szigetelés nélkül épült, rosszul megvilágított és rosszul szellőzött viskókban szívta magába s oltotta utódaiba a t.b.c.-t” – fogalmazta meg kritikáját Padányi Gulyás Jenő a háború előtti építészgenerációkról.² Az 1900 körül született nemzedék, az ún. „harmincévesek” generációja volt az első, amelyik a homlokzat mögé nézve meglátta a paraszti élet tényleges valóságát, és cselekvésre szánta el magát. A húszas évek ifjúsági mozgalmából kibontakozó falukutatásnak és népi mozgalomnak ma már gazdag irodalma van.³ A falukutató építészekről,⁴ illetve a két háború közötti korszak népi-nemzeti törekvéseiről is számos jó feldolgozás készült.⁵ Ezért tanulmányomban kizárólag az építészek és a falukutatás, népi szociográfia

¹ E téma első átfogó feldolgozása BEREY Katalin: *Népies törekvések és a népi építészet kutatása a század első felének magyar építészetében*, Ethnográfia 1978/3., 434–453.

² PADÁNYI GULYÁS Jenő: *A vidék építésze*, Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 17–18. (1933), 109. Padányi (1900–1982) a népi építészeti mozgalom vezéralakja volt.

³ Lásd többek között BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, Püski, New York, 1983; NÉMEDI Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938*, Gondolat, Budapest, 1985; SALAMON Konrád: *A harmadik út kísérlete*, Eötvös, Budapest, 1989; LACZKÓ Miklós: *A nemzedéki tömörülésről és a szakadásról. A népi mozgalom kezdetei = UÓ.: Válságok – választások*, Gondolat, Budapest, 1975, 13–51.

⁴ TÓTH Kálmán: *Építész-mérnökök és a népi építészet 1930–1950. Személyes visszaemlékezés*, Ethnográfia 1978/3., 426–433; BEREY Katalin: *Szociálpolitikai kísérlet Magyarországon a 40-es évek elején. Az Országos Népi- és Családvédelmi Alap munkássága*, Művelődési Minisztérium, Budapest, 1981 (Szociológiai Füzetek 25.).

⁵ Lásd MORAVÁNSZKY Ákos: *Nemzeti és népies törekvések a két világháború közötti magyar építészetben*, Magyar Építőművészet 1983/2., 20–22; *A népi irányzat továbbélése a magyar építészetben 1918–1950*, kiállításkatalógus, OMF Magyar Építészeti Múzeum, Budapest, 1987; SZALAI András: *Népies törekvések a két világháború közötti magyar építészetben = Építészet az Alföldön*, II., szerk. Novák László – Selmeczi László, Arany János Múzeum, Nagykőrös, 1989, 165–187; FERKAI András: *Nemzeti építőművészet. A nemzeti fogalom jelentésváltozásai a két világháború közötti magyar építé-*

különböző műhelyeinek a kapcsolatát vizsgálom, rávilágítva az együttműködés természetére és eredményeire, a kapcsolódás eszmei-ideológiai hátterére.

A konzervatív agrárius mozgalom

Mielőtt a népi mozgalomhoz tartozó műhelyeket sorra vennénk, meg kell említenünk azokat a konzervatív köröket, amelyek elsőként tettek komoly lépéseket a falu, a vidéki gazdálkodók megsegítésére. A Károlyi Sándor, Desseffy Aurél és Széchenyi Imre vezette konzervatív agrárius erők – azon túl, hogy a parlamentben képviselték a gazdák érdekeit – igyekeztek megszervezni e társadalmi csoport saját intézményrendszerét. Megalakították a Magyar Gazdaszövetséget (1896), hitelintézeteket szerveztek, majd létrehozták e hitelszövetkezetek és az értékesítési és fogyasztási szövetkezetek országos hálózatát (Országos Központi Hitelszövetkezet, Hangya-szövetkezet, 1898).⁶ Darányi Ignác földművelésügyi minisztert maguk mellé állítva sikerült elfogadtatniuk az 1907. évi XLVI. törvénycikket, amely először tette lehetővé gazdasági munkaházak építésének állami támogatását. E törvény alapján szervezte Darányi az állam székelyföldi telepítési akcióját (1907–), melynek során nemcsak lakóházak, hanem népházak, gazdaköri és szövetkezeti központok is épültek.

A konzervatív agrárreform szellemében működött az 1905-ben társadalmi szervezetként alakult Országos Széchenyi Szövetség és az 1920-ban létrehozott Faluszövetség. Az előbbi szervezet már a háború előtt végzett falun szociális gondozó munkát, s a „falumunkára” küldött diáktagjai közül olyan agrárszakemberek és szociológusok kerültek ki, mint Matolcsy Mátyás, Kerék Mihály és Weis István. A húszas évektől faluszemináriumok szervezésében működtek együtt a Faluszövetséggel; ezeken a vitákon vettek részt az egyetemi diákszövetségeket képviselő építészek, többek között Acsay László, Pretsch János és Virágh Pál. A Faluszövetség maga is támogatta a falukutatást, de annak határozottan konzervatív formáját, amely nem vett tudomást a falu társadalmi feszültségeiről. A kutatókat minél több (földrajzi, néprajzi, helytörténeti) adat begyűjtésére és szentvelen, pozitívista szellemű feldolgozására bátorították. A munka eredményeképpen születő községmonográfiákat, történeti tanulmányokat a Falu Könyvtára sorozatban vagy az 1923-ban indult Falu című folyóiratban jelentették meg. A Faluszövetség vezetője, dr. Bodor Antal (1930-tól a Magyar Társaság által alapított Falukutató Intézet igazgatója is) 1935-ben módszertani könyvet adott ki *A falukutatás vezérfonala* címmel, ami – az után, hogy a népi mozgalom több csoportja már korábban elkészítette a maga útmutatóját és szociográfiai kérdőívét – nem nagyon értelmezhető másképpen, mint a sokszínű mozgalom visszafogásának és konzervatív irányba terelésének a szándékaként.

szetben, kandidátusi értekezés, kézirat, Budapest, 1993; DÉRY Attila: *Nemzeti kísérletek építészetünk történetében*, Terc, Budapest, 1995; HÁMORI Péter: *Korszerű és népi? Korszerű vagy népi? Viták a magyar falu építészetéről a 20. század első felében*, Századveg 2005. január, 3–26 (hálózati változat: www.szazadveg.hu/kiado/szveg/hamori34.pdf) <http://www.szazadveg.hu/kiado/szveg/hamori34.pdf>).

⁶ Lásd Károlyi Sándor *gróf élete és munkája*, szerk. Kolosváry Lajosné, Stephaneum, Budapest, 1906.

A Faluszövetségnek saját építésze is volt (az építészettörténet által joggal számon nem tartott László József személyében), aki főnöke elgondolása szerint 1926-ban elkészítette egy eszményi mintafalu tervét, melynek modelljét vándorkiállításon mutatták be az országban.⁷ Fölmerült, hogy az Országos Földbirtokrendező Bíróság által a Szarvas melletti Csabacsüdön parcellázott 153 házhelyet mintafaluként lehetne beépíteni. A Faluszövetség ennek a községnek a beépítési tervét is elkészítette.⁸ Míg ezek a tervek papíron maradtak, egy másik mintafalu – igaz, jóval később – megvalósult. A Hangya Szövetkezeti Központ ambiciózus alelnök-vezérigazgatója, Wünscher Frigyes⁹ határozta el 1938-ban, hogy részben az új szövetkezeti elgondolások „kísérleti laboratóriumaként”, részben az elért eredmények bemutatására és népszerűsítésére a Fejér megyei Tordas községet szövetkezeti mintafaluvá fejlesztik.¹⁰ Az 1200 fős községben szövetkezeti mintagazdaságot és majort hoztak létre, szövetkezeti székházat és kultúrházat, szövetkezeti tanintézetet, egészségházat és napközi otthont, leventeotthont építettek, rendezték a patakot és a község közterületeit, a főutcára kettős diófasort ültettek. Az új lakóházak típusaira is készítették javaslatot. Tervezésüknél szempont volt, hogy azok ne a „falura erőszakolt, oda nem illő, skatulyaszerű divatházak” legyenek, de el akarták kerülni az „ú.n. »városi« [értsd: külvárosi] lakóház-utánzatokat” is. A három igényszintet képviselő alaptípusoknál a tordasi régi házak „kissé száraznak mondható, józan, mérsékelt formáit” vették alapul, ám az alaprajzban számos újítást vezettek be. A II. és III. alaptípust ikerházként képelték el, előbbinél a tornácot lezáró sarokablakos (!) lakószobával és három helyiséget fűtő búboskemencével, utóbbinál pedig az utca felől zártosuló, L alakú alaprajzban két utcai szobával. A terveket a könyv szerint Pomogáts József készítette (színes perspektíváit pedig Pomogáts Béla festőművész tanár).¹¹ Utóbbi típus a negyvenes évek spontán, városias beépítéshez közelítő fejlődési tendenciájának is megfelel.

A falukutatás ifjúsági mozgalomból kibontakozó műhelyei

A húszas évek ellenforradalmi rendszerének egyik akut problémája a nemzedéki kérdés volt. Az a fiatal generáció, amelyik diákként került a frontra, megélte a forradalmakat és Trianont, mélységesen csalódott a bethleni konszolidációban. Az egymásra torlódott, nagy létszámú egyetemi évfolyamokból kilépve a munkanélküliséggel kellett szembe néznie. Az egyetemi és főiskolai diákszervezetekből kinöve nem találták helyüket a hazai közéletben, ezért olyan vitaköröket, társaságokat alakítottak, melyek a pártpoliti-

⁷ Vö. Anthony BODOR: *The model village of the future in Hungary*, Budapest, 1926; *Minta község*, Vállalkozók Lapja 1927. február 3., 4; Falu 1926. december.

⁸ VL 1927. február 3., 4.

⁹ Lásd róla SIMON István: *Egy keresztény-nemzeti „csúcsmenedzser”*, Wünscher Frigyes, Múltunk 2006/2., 31–53.

¹⁰ Vö. WÜNSCHER Frigyes: *Tordas. A Balogh Elemér szövetkezeti mintafalu*, Csáthy Ferenc kiadása, Debrecen–Budapest, 1943.

¹¹ Lásd *Uo.*, 224–350. Pomogáts nevű építészmérnök sem önálló tervezőként, sem alkalmazottként nem szerepel a Mérnöki Kamara nyilvántartásában. Valószínűleg felső-ipariskolát végzett technikusról vagy építőmesterről, esetleg építő-iparművészről lehet szó.

kától függetlenül vetették fel a nemzeti sorskérdéseket. Ez a politikai pártok és intézmények határain átívelő, ködszerűen gomolygó tömörülés – az ifjúsági mozgalom – jellegzetes metapolitikai képződmény volt, melynek bomlása, polarizálódása bal- és jobboldalra csak a világgazdasági válság idején kezdődött meg.¹² A mozgalomhoz tartozók számára az egyik legfontosabb társadalmi probléma – Szabó Dezső radikális parasztorientációját követve – a falu sorsa, a parasztság helyzete volt. Sokan már középiskolás korukban – a regőscserkészlet, falumunka vagy falusi kiszállások révén – személyes tapasztalatokat gyűjtöttek a vidéki állapotokról. A módszeres falukutatás megindításában az egyetemisták szervezeteinek lesz meghatározó szerepe a húszas–harmincas évek fordulóján.¹³ A jelentős számú társaság, vitakör és munkacsoport közül nem fontosságuk szerint válogattam; csak azokkal foglalkozom, melyeknek munkájában építészek vettek részt. Ahol erre mód nyílik, teljesebb képet igyekszem adni egy-egy kulcsfigurának számító szereplőről, kitérve életpályájuk későbbi alakulására is.

Bartha Miklós Társaság

Sokan e társaság működését (legalábbis első, 1925–33 közé eső szakaszát) tartják meghatározónak a népi ideológia kibontakozásában.¹⁴ Számunkra abból a szempontból is fontos, hogy az ifjúsági szervezetek közül a Bartha Miklós Társaság reagált a legérzékenyebben művészeti kérdésekre, s ápolta a legszorosabb kapcsolatokat az új magyar művészet irányzataival. Irodalmi esteket szervezett, és egy elementárisan új, a paraszti kultúrából kiinduló avantgárd művészet kifejlesztésének ígéretét hordozta. *Ifjú szívemben élek* címmel Ady-antológiát adtak ki 1928-ban, *Új Magyar Föld* című röpirataikban a társadalmpolitikai témák mellett mindig szerepeltek művészeti tanulmányok, sőt szépirodalmi alkotások, versek is. A társaság kiadásában jelent meg a Fábrián Dániel és József Attila által szerkesztett *Ki a faluba!* röpirat (1930), amely inkább felrázó hatású kiáltvány, mint a falukutatás útmutatója, mégis alkalmas volt arra, hogy kapcsolatot teremtsen a falukutatás más, formálódó központjaival (Sarló, Erdélyi Fialatok).

¹² A mozgalomról szóló fontosabb tanulmányok: ASZTALOS Miklós: *A harmincévesek Magyarországa. Egy halálra ítélt nemzedék*, Magyar Szemle 1928. július; LACZKÓ: *I. m.*; SZABÓ Miklós: *Új elemek az értelmiségi ifjúság mozgalmában az 1920–1930-as évek fordulóján = A haladó egyetemi ifjúság mozgalma Magyarországon 1918–1945*, szerk. Szabó Ágnes, Akadémiai, Budapest, 1978, 133–164; B. BERNÁT István: *Adalékok a népi ideológia előtörténetéhez. A Bartha Miklós Társaság előzményei = A két világháború közötti Magyarországról*, szerk. Laczkó Miklós, Kossuth, Budapest, 1984, 403–433.

¹³ A Magyar Társaság és Falukutató Intézet 1935. évi *Évkönyve* a cserkészek, a Pro Christo diákszövetség, a Turul Szövetség, az Országos Széchenyi Szövetség falumunkáját, az öregcserkészek Fialat Magyarság közösségének társadalomkutatási munkáját és a sárospataki főiskola faluszemináriumát mutatja be. Ezek mellé állítja még NÉMEDI Dénes (*I. m.*) a radikális szegedi Bethlen Gábor Kör, a Bartha Miklós Társaságot és a csehszlovákiai Sarlót.

¹⁴ Lásd FÁBIÁN Dániel: *A résztvevő szemével. Adatok a Bartha Miklós Társaság történetéhez*, Párttudományi Közlemények 1979/2., 17; SEBESTYÉN Sándor: *A Bartha Miklós Társaság 1925–1933*, Kossuth, Budapest, 1981; TASI József: *A Bartha Miklós Társaság megalakulása és első évei – 1925–1928*, Literatúra 1980/2., 307–330; B. BERNÁT: *I. m.*, TASI József: *József Attila és a Bartha Miklós Társaság*, Ecriture–Galéria, Budapest–Ungvár, 1995.

A Bartha Miklós Társaságnak több építész tagja is volt. Sebestyén Sándor közülük Molnár Farkas, Janáky István,¹⁵ ifj. Masirevich György¹⁶ és Halmos Béla¹⁷ nevét említi. A résztvevő, ám mégsem teljesen megbízható szemtanú – Fábíán Dániel – Molnár, Masirevich és Fischer József tagságára emlékszik.¹⁸ Fischer neve egyetlen dokumentumban sem szerepel, és mivel akkoriban Kassák Munka-körével tartott szoros kapcsolatot, kevéssé hihető, hogy a BMT-nek is tagja lett volna. Halmos Béla az egyetlen, akinek tagsága – a kilépési nyilatkozat révén – bizonyítottnak tekinthető. Molnár, Janáky és Masirevich nevével a társaság 1930 elejére tervezett előadássorozatának programjában találkozunk.¹⁹

A tavaszi program keretében (január 15. – február 12.) öt előadást terveztek *A modern építészeti kérdései* címmel, a BMT Vilmos császár út 33. alatti helyiségében. Érdekes, hogy a jellegzetesen harmadikutas, a népi ideológia kibontakozásában kulcsszerepet játszó szervezet egyetlen olyan szakembert hívott meg (dr. Kotsis Endrét), aki a vidék, a falu problémáiban járatos. A szociálpolitikus Kovrig Béla általánosságban beszélt a szociális lakáspolitikáról (egyéb írásait ismerve feltételezzük, hogy inkább a városi közületi lakásépítésről), a másik három építész viszont – a sorozat címének megfelelően – a II. nemzetközi építész-kongresszusról (Masirevich, január 22.), a modern építészetéről (Molnár, január 29.), illetve a modern stílustörekvésekről (Janáky, február 5.), számolt be. Egy kéziratos emlékezésből tudjuk, hogy csak Kovrig és Masirevich előadására került valóban sor, Molnár és Janáky vetítettképes műsora diavetítő hiányában elmaradt.²⁰ Egyébként szempontunkból mindegy, megtartották-e az előadásokat vagy nem, sokkal érdekesebb az, hogy a sorozatban a modern építészet képviselői domináltak. Molnár Farkas a Bauhaus egykori tanítványa, az előző évben alakult magyar Cirpac-csoport vezetője, ifj. Masirevich György ugyanennek a csoportnak a másoddelegátusa (előadása az 1929-es frankfurti CIAM-kongresszusról²¹ szólt). Masirevich és Janáky István is a megelőző évben kapott diplomát, mindketten a modern építészetnek kötelezték el magukat. Meghívásuk azt tanúsítja, hogy a neobarokk Magyarországon felnőtt ifjú nemzedéket érdekelte a nálunk akkor még hírmondóban is alig fellelhető modern építészet. Sőt úgy tűnik, jobban érdekelte, mint a magyar falu építésze.

¹⁵ SEBESTYÉN: *I. m.*, 250 (147. jegyzet). Molnár Farkas (1897–1945) és Janáky István (1901–1966) tagságát a szerző *A Reggel* című újság 1929. december 16-i számának tudósítására alapozva állítja.

¹⁶ *Uo.* (159. jegyzet). Ifj. Masirevich György (1905–1989) tagságát a BMT 1930. január 21-i vezetőségi ülésére hivatkozva tartja bizonyítottnak.

¹⁷ Halmos Béla (1909–1980) tagságáról kilépési nyilatkozata alapján tudunk, amikor tizenkét társával – többek között József Attilával, Kodolányi Jánossal, Simon Andorral, Fábíán Dániellel, Gunda Bélával, Gál Istvánnal, Vass Lászlóval, Lakatos Pál Péterrel – együtt hagyta el a BMT-t. Lásd *Népszava* 1930. november 1.

¹⁸ Szatmári Sándor ügyvezető elnök összeállítása alapján. Lásd FÁBIÁN: *I. m.*, 17.

¹⁹ A Bartha Miklós Társaság 1930 évi tavaszi programja (gépirat az OSZK Kézirattárában, Fond 71/54–6).

²⁰ FÁBIÁN Dániel: *A BMT története 1925–31-ig*, kézirat, 178 (OSZK Kézirattár Fond 71/43).

²¹ A CIAM (Congrès Internationaux de l'Architecture Moderne) a modern építészek 1928-ban, Svájcban alakult nemzetközi szervezete. Nemzeti munkabizottságait nevezték *Cirpac*-nak ugyancsak francia betűszó alapján. A CIAM magyar munkacsoportja 1929–38 között működött, vezetője a Bauhaus-tanítvány Molnár Farkas volt, másoddelegátusa 1929–31 között ifj. Masirevich György, utána Fischer József.

Ifj. Masirevich György (1905–1989) kapcsolata a BMT-vel túlmegy az említett előadás keretén, ugyanis a társaság harmadik röpiratában egy komoly tanulmányt publikált. Míg előadását a saját nevéen tartotta, írását Marossy Géza álnéven szignálta.²² Ennek oka az lehetett, hogy ekkor a Fővárosi Közmunkák Tanácsának mérnöki irodáján dolgozott, és köztisztviselőként nem akarta exponálni magát egy akkor már közismeretlen rendőri megfigyelés alatt álló ifjúsági szervezetben. Másrészt, míg a Pesti Naplóban párhuzamosan megjelent hozzászólása szikár, kemény nyelvezetű,²³ addig a röpiratban alkalmazkodott a BMT etnikai-faji szemléletéhez és retorikájához. Érvelése ebben az esetben is következetes és radikális. Véleménye szerint nem lehet egyszerre propagálni a modern eszméket és megtartani az építészetet a régi stílusok vagy akár a népművészet keretében. Nem kell félni a nemzetközi új építéstől, mert az „teljesen megfelel a magyar faj reális és egyszerű világszemléletének”. Másik érve az akkor még ritkán emlegetett bartóki modell: „A faj ősi sajátosságai benne lesznek ezekben az új házakban és városokban is, de mint ahogy egy zeneileg műveletlen ember sohasem jön rá, hogy Bartók nagy zenekari műveinek alapja a magyar népzene, úgy nem fogja meg látni, csak az igazi művész az összefüggést a magyar népművészet és az új építészet között.”²⁴

A kiragadott részletek pontosan jelzik, hogy – Cirpac-os társaitól eltérően – Masirevichet már ekkor foglalkoztatja a modern építészet helyhez-környezethez fűződő kapcsolata. A bartóki modell említésével viszont nem a népies-hagyományörző magatartást állítja példaként az építészek elé, hanem az avantgárd-modern művészet módszerét. Tudomásom szerint ez az első hazai felvetése annak a később közkeletűvé vált gondolatnak, mely szerint a puritán „új építés” mély szellemi rokonságban áll a népi építészettel.²⁵ Az avantgárdban rejlő efféle lehetőségeket azonban tervezői munkásságában nem sikerült kihasználnia. Korai művei az internacionális modern idiómáját követik,²⁶ később azonban elbizonytalanodott, és sokféle modorral próbálkozott, olykor szinte elfogadhatatlan engedményeket téve a konzervatív építetói igényeknek. A váltásban bizonyára része van annak, hogy a CIAM 1930. őszi brüsszeli kongresszusán kiábrándult a szervezetből, riasztották vezetőinek életidegen, utópikus elképzelései. 1932-ben a magyar Cirpac-csoport balra tolódását sem vette jó néven, lemondott delegátusi megbízatásáról, és kilépett a csoportból. Ezek az előzmények magyarázzák vitacikkeinek már-már személyeskedő hangját 1934-ben, amikor korábbi társait, Molnárt és Fischert

²² Lásd MAROSSY Géza: *Az új építésről = Uj Magyar Föld*, 3., Budapest, 1930, 21–27. Ilyen nevű építész vagy szakíró nem létezik. Hogy írói álnévről van szó, megerősítette felfedezésem, mely szerint a tanulmány egyik bekezdése a 26. oldalon szó szerint megegyezik Masirevich hozzászólásának egy passzusával a Pesti Napló *Kövekre írt magyar dráma* című vitájában (1930. március 30., 41).

²³ Ebben a Pesti Napló-cikkben olvashatjuk a tanulmányom című válaszított idézetet (lásd az előző jegyzetet).

²⁴ MAROSSY: *I. m.*, 26.

²⁵ Breuer Marcell például 1934-es zürichi előadásában veti fel a modern és a népi építészet hasonlóságát a célszerűség, gazdaságosság és személytelenség szempontjából, természetesen általános értelemben, nem egyes országokra, pláne nem „fajokra” hivatkozva. Magyar fordítását lásd: *Tér és Forma* 1935/1., 27–32.

²⁶ A MEFHOSZ szántódi üdulője (1929), családi ház a Napraforgó utcai mintatelepen (1930–31).

önös célokkal és dogmatizmussal vádolja.²⁷ Közben bekapcsolódik a Pán-Európa mozgalomba, és a Bethlen István által szervezett konzervatív alkotmányvédő Deák Ferenc Társaság munkájába.²⁸ Érdekes fejlemény, hogy 1936-ban közreműködik a Magyar Műhely Szövetség falusi néplakás-kiállításán. A rendezők szerint a kiállítás célja, hogy „felhívja a figyelmet a magyar nép zömének tarthatatlanul egészségtelen lakásviszonyaira és rámutasson arra, miként kell a falusi és tanyai néplakást megépíteni úgy, hogy az rendeltetésének megfelelően egészséges életkeretet nyújtson és a mellett gazdaságos is legyen”.²⁹ Az ipar, az iparművészet és a tervezés együttműködését a német Werkbundok mintájára szervező Műhely Szövetség bizonyára a küszöbönálló telepítések miatt tartotta fontosnak, hogy a falusi ház kérdéssel foglalkozzon. Miközben a közreadott tervek inkább konzervatív szemléletűek voltak, Masirevich tablói, melyek a falu építészeti és szociális helyzetét fotómontázzsal, statisztikákkal és hatásos grafikai eszközökkel mutatták be, a Cirpac-propagandakiállításainak modern eszköztárát idézték fel.³⁰

A Sarló

A szlovákiai magyar értelmiség független népi mozgalmának, a Sarlónak a történetét – munkásmozgalmi vonatkozásai miatt – bőséges szakirodalom dolgozza fel a hetvenes évektől.³¹ A dokumentumgyűjteményekben és memoárkötetekben azonban viszonylag kevés szó esik a kisebbségi szakértelmiség mozgalmáról, s benne az építészek szervezkedéséről.

A fiatal szlovákiai magyar értelmiség szemléletét két alapvető élmény határozta meg: a fejlett cseh és morva polgári környezettel való találkozás, illetve a szlovákiai magyar falu fölfedezése. A műszaki pályára jelentkező fiatalok a brünni német műszaki főiskolán vagy a prágai műegyetemen tanulhattak. Kiszakadtak megszokott környezetükből, idegen nyelvi közegbe kerültek, de a világ kitarult előttük. A fejlettebb cseh gazdaság és társadalom, a demokrácia és az európai horizontú kultúra vonzotta őket. Tanáraik kiváló, korszerű elveket valló építészek voltak. Nemcsak az új építészettel ismertették meg őket, hanem újfajta, szociológiai szemléletre neveltek. A brünni iskolában Jiří Kroha 1930-ban bevezette az építésztársadalmi tantárgyat, s a hallgatókkal együtt megkezdte a vá-

²⁷ A *Magyar kövek* vita keretében két hozzászólása jelent meg. Magyarország 1934. július 17., 9 és július 20., 8.

²⁸ Neve szerepel az 1935 októberében újtárra indított folyóirat, az Országút („az alkotmányhű magyar fiatalok szemléje”) szerkesztőbizottságának névsorában.

²⁹ KERTÉSZ K. Róbert: *A kiállításról = A Magyar Műhely Szövetség falusi néplakás kiállítása*, kiállítási katalógus (Antal Dezső, dr. Kotsis Endre, Várai János és Zöldy Emil tervei), Budapest, 1936, 6.

³⁰ Önéletrajzában a következőt olvashatjuk erről: „1936. évben, márciusban a Magyar Műhely Szövetség megbízásából az Országos Mezőgazdasági kiállításon feldolgozta a magyar falu és tanya építészeti kérdéseit és ezzel kapcsolatos szociális viszonyait fotómontage-okon és rajzokon, melyekről a kritikák elismerően emlékeztek meg.” (Gépirat. Ezúton köszönöm özv. Masirevich Györgynének, hogy férje hagyatékát a rendelkezésemre bocsátotta.)

³¹ *Ez volt a Sarló. Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok*, szerk. Sándor László, Madách–Kossuth, Bratislava–Budapest, 1978; BALOGH Edgár: *Hét próba – Szolgáltatban*, Magvető, Budapest, 1981; TURCZEL Lajos: *Két kor megszgyén*, Madách, Bratislava, 1983.

rosi lakásviszonyok és életmód tudományos elemzését.³² Prágában az avantgárd művészet vezéralakja, az első cseh CIAM-csoport delegátusa, Karel Teige folytatott hasonló tevékenységet.³³

Az új élmények nem feledtették el velük magyar voltukat. Részt vettek a Szent György Kör „falubarát mozgalmában”, az öregcserkészek regősjárásában, majd az 1928-ban önállósult Sarló egyre radikálisabb népi szociográfiai munkájában. 1929-ben a brünni műegyetemisták mérnöki szemináriumot alakítottak, hogy az ott tanultakat magyar viszonyokra alkalmazzák. A falukutatás segítésére pedig 1931 nyarán alakítottak szervezett építészcsoporthoz, ahogyan ők nevezték, szakkülönítményt. Ezen a szociográfiai vándorlason a brünni szemináriumot alapító építészhallgató, Hornyánszky István (1905–1974) építészeti fényképészcsoporthoz vezetett a Csallóköz és a Martos vidékére.³⁴ A fényképezés és rajzolás mellett általános adatgyűjtést is végeztek, feltehetően ez alkalomból készült az első építési kérdőív, amely Hornyánszky vázlatfüzetében maradt meg.³⁵

A Sarló 1931-es kongresszusán alakították meg az építésszek csoportját, és egyéves programot fogadtak el. A program jól mutatta a Sarló balra tolódását. A csoport célja – írták –, hogy „felhívja a figyelmet a csehszlovákiai magyarság lakásviszonyaira, úgy a városokban és ipari centrumokban, mint a mezővárosokban és a falvakon s szembeállítsa ezeket a lakásviszonyokat az építészeti tudomány nyújtotta lehetőségekkel. Ez az összehasonlítás vezethet el konkrétan a mai rendszer tagadásához s az új szocialista társadalom kívánásához a magyar műegyetemi hallgatók részéről”.³⁶ Feladatul a városi és a falusi építésszek vizsgálatát tűzték ki, de mivel a faluról alig találtak szakirodalmat, egy „ki-merítő parasztépítkezési és lakásügyi adatgyűjtés” tervezetének kidolgozását tartották a legsürgősebbnek. A városi építésszek vizsgálatában bekapcsolódtak a Levá Frontá építészcsoporthoz hasonló munkájába.³⁷ Megkeresték az akkortájt induló szociófotó-mozgalom képviselőit, és képeik felhasználásával lakásszociográfiai kiállítást nyitottak Pozsonyban, 1931 karácsonyán. A kiállítás anyaga három fő téma – a proletár lakásviszonyok, a város szabályozás és a parasztépítkezés témája – köré rendeződött.³⁸

1932 tavaszán a Sarló építészeti és művészcsoporthoz anketot rendezett Pozsonyban;³⁹ ennek első napján, április 3-án nyílt meg a Pálffy-palotában az összehasonlító lakáskiállítás, Jiří Kroha és brünni tanítványainak munkája. Publikáció híján csak annyit tudunk róla, hogy a lakásínség tényeit a fiatal szocialista építészgeneráció javaslataival

³² Lásd Jiří Kroha: *Kubist, Expressionist, Funktionalist, Realist, Architektur Zentrum Wien*, Wien, 1998.

³³ Lásd Vladimír ŠLAPETA: *A funkcionalizmus és a CIAM-csoport Csehszlovákiában*, *Építés – Építészettudomány* 1982/1–2., 155–192.

³⁴ Vö. HORVÁTH Ferenc: *A Sarló politikai és társadalmi szerepe = Ez volt a Sarló*, 73–107.

³⁵ Eredetije Hornyánszky Richte Erzsébet (Lund, Svédország) tulajdonában. A Hornyánszky Istvánnal kapcsolatos dokumentumokért ezúton mondok neki köszönetet.

³⁶ A fiatal építésszek programját Wein Gyula állította össze. *A Sarló jegyében*, 57.

³⁷ Karel Teige szerint a Levá Frontá a csehszlovák CIAM-csoporttal volt azonos. Lásd ŠLAPETA: *I. m.*

³⁸ A kiállítási prospektus a debreceni Déry Múzeum irodalmi gyűjteményében található (D.S.X.86/036). A katalógus és más, a Sarlóval kapcsolatos dokumentumok megtekintéséért dr. Boross Zoltánnak tartozom köszönettel.

³⁹ Ez alkalomból hozták létre a magyar szocialista építésszek csoportját.

szembesítette.⁴⁰ Valószínűleg annak a 89 tablóból álló kiállításnak korai változatáról van szó, amelyet 1933-ban mutattak be Brünnben, hároméves munkájuk összegzéseként.⁴¹ A statisztikákat, diagramokat, fotómontázsokat, terveket és rajzokat színes, konstruktivista kompozícióba illesztő tablók emlékeztetnek a magyar Cirpac-csoport dokumentáris kiállításainak anyagára. A két csoport Kassák és a Munka-kör közvetítésével biztosan tudott egymásról, de a kiállítások egymástól függetlenül jöttek létre.⁴² A szlovákiai szocialista építészek abban különböztek budapesti kollégáiktól, hogy ortodox marxistává válva sem korlátozták tevékenységüket a városra. Tovább folytatták a nyári népépítészeti tanulmányutak szervezését, sőt 1932 augusztusára elkészítették az útmutatásul szolgáló faluépítészeti kérdőívet.⁴³ A falu „építészeti és lakáshigiéniai állapotának precíz felmérésére és szociológiai elemzésére” szánt kérdőív 119 kérdést sorol fel, a szűken vett építészeti témák mellett a telekviszonyokra, a község szerkezetére, statisztikájára vonatkozókat, de firtatja a földrajzi, éghajlati adottságokat, a birtokviszonyokat, a termelési viszonyokat, a nemzetiségi és vallási megoszlást stb. is. Ezt állította példaként a hazai falukutató építészek elé a negyvenes évek elején Major Máté.⁴⁴ A mozgalom ezután hanyatlásnak indult. A Sarló tagjainak egy része megmaradt független szocialista meggyőződése mellett, mások beléptek a kommunista pártba. A gyűjtések még évekig folytatódtak, de a tervezett csallóközi könyv sosem készült el. Új falusi házak tervezésére az 1935–36 táján diplomázó építészeknek már nem jutott idejük, többségük a munkanélküliség vagy a német fenyegetettség miatt külföldre távozott.⁴⁵ „Zsenge ifjúsági kísérletről, úttörésről volt szó a 30-as években, a bekövetkezett történelmi események aligha tették lehetővé a fiatalok szakmai kibontakozását odahaza” – írta Balogh Edgár a Sarló szakértelmiségéről.⁴⁶ Kísérletük mégsem maradt teljesen visszhangtalan, a hozzájuk hasonlóan gondolkodó szakemberek és művészek Magyarországon és Erdélyben is figyelemmel követték munkájukat.⁴⁷

⁴⁰ Vö. *Ez volt a Sarló*, 356.

⁴¹ Tvar 1963/8. (Jiří Kroha-különszám); *Sociologický fragment bydení* kiállítás, Brünn, 1933 (vö. *Jiří Kroha...*, 73–95).

⁴² A két csoport között feltételezett kapcsolat pillanatnyilag egyetlen bizonyítéka a Cirpac 1932. augusztus 17-i megbeszéléséről készített emlékeztető: „pozsonyból felszólítás érkezett a tamás-ban bemutatott cirpac kiállítás pozsonyi bemutatására”. Gépirat az MTA Művészettörténeti Kutatóintézet Adattárában (MDK-C-I-16/554).

⁴³ „a magyar szocialista építészek faluépítészeti kérdőíve”, bratislava-pozsony, 1932 augusztusában. Szerkesztették: „hornyánszky istván, porzsolt imre, riegele lászló, tóth vilmos, wein gyula, zhorella árpád”. (A debreceni Déri-Múzeum irodalmi gyűjteményében.)

⁴⁴ MAJOR Máté: *Népi építészet – népies építészet*, Tér és Forma 1943/2., 20; Uő.: *Egy faluépítészeti kérdőív*, Tér és Forma 1943/4., 53.

⁴⁵ Hornyánszky és Riegele Svédországba került, Wein Gyula Prágába költözött.

⁴⁶ Balogh Edgár levele a szerzőnek Kolozsvárról, 1988. augusztus 19.

⁴⁷ A Sarló és szakértelmisége ismert volt a hazai ifjúsági mozgalom szervezeteiben, a népi szociográfia művelői között itthon és Erdélyben (Korunk, Erdélyi Fiatalok). Ezt tanúsítja például Gunda Bélának a csallóközi gyűjtéssel kapcsolatos levelezőlapja (Hornyánszkyne Richter Erzsébet tulajdonában). Vajda Lajos egyik levele pedig arra utal, hogy a népi motívumok gyűjtésével foglalkozó szentendrei festőt igencsak érdekelt a szlovenszkói falumunka. Lásd MÁNDY Stefánia: *Vajda Lajos*, Corvina, Budapest, 1983, 184.

Erdélyi Fiatalok

A kisebbségi helyzetbe került magyar ifjúság Erdélyben is a főiskolákon kezdett szervezkedni. Fórumuk az 1930-ban Kolozsvárott útjára indított Erdélyi Fiatalok folyóirat lett, amely kezdetől tudósít falusegítő akciókról. 1931 februárjában alakult meg Falu Szemináriumuk, nem egyesületként, hanem szervezett munkaközösségként.⁴⁸ Tagjai ismerték a BMT és a Sarló hasonló kezdeményezéseit, de sokat tanultak Dimitrie Gusti román professzor „monografikus” szociográfiai módszeréből. Az Erdélyi Fiatalok Falufüzeteinek 2. számában szociográfiai kérdőívet tettek közzé a falu-munka segítésére.⁴⁹ A falukutatásban tudomásunk szerint egyetlen építész, a néprajzzal és művészettörténettel is foglalkozó Debreczeni László (1903–1986) vett részt.⁵⁰ Debreczeni korai írásait Toroczkai Wigand Ede hatását mutató turánias faji felfogás hatotta át,⁵¹ s „a magyar művészet problémája” később is izgatta.⁵² Áldozatos munkával, gyalog vándorolva kutatta fel Erdély művészeti emlékeit. Az erdélyi református templomokról és harangtornyokról saját fametszeteivel illusztrált albumot adott ki.⁵³ Kutatómunkája egyre elmélyültebb lett: műemléki katasztereket, precíz felméréseket készített. A falukutató munka valójában rövid epizód volt csak az életében, s tanulságait lakásépítésben, településtervezésben nem volt módja felhasználni. Az Erdélyi Fiatalok falujáró közössége sem volt hosszú életű, 1932-ben bomlásnak indult, amikor a balszárny kivált a mozgalomból. Tényfeltáró munkájuk eredménye négy falufüzet, később pedig néhány irodalmi szociográfia.

A Fialat Magyarság Szociográfiai Munkaközössége

A Fialat Magyarság folyóiratot 1932-ben alapították az öregcserkészek számára. A konzervatív reformer szellemű lap szerkesztője a Teleki Pálhoz közel álló Fodor Ferenc volt, főmunkatársként Sík Sándor és Hilscher Zoltán működött közre. Ebben a folyóiratban hirdette meg 1933/34 fordulóján Szabó Zoltán és Bethlen (Boldizsár) Iván a szociográfiai mozgalmat.⁵⁴ Az indíttatást Féja Géza korábbi programja, *Az ifjúság munkaterve* adta, amely szerint el kell készíteni az egész ország szociális térképét, anélkül „reformmunka s alkotó munka lehetetlenség”.⁵⁵ A folyóirat munkaközössége erre a fel-

⁴⁸ Az *Erdélyi Fiatalok Falu Szemináriumának megalakulása*, Erdélyi Fiatalok 1931/2., 36.

⁴⁹ DEMETER Béla: *Hogyan tanulmányozzuk a falu életét?*, Erdélyi Fiatalok Falufüzetei 2. (1931), 7–32.

⁵⁰ Lásd DEBRECZENI László: *Szempontok a falu igazi megismeréséhez*, Erdélyi Fiatalok Falufüzetei 2. (1931), 61–64.

⁵¹ Ennek tanúja Debreczeni László könyvében az Ifjú Erdély folyóirat 1928–29-es számaiban megjelent írásokból közreadott válogatás: DEBRECZENI László: *A mi művészetünk*, Kolozsvár, 1940.

⁵² Lásd DEBRECZENI László: *A magyar művészet problémája = Új arcvonal. Az erdélyi fiatal írók antológiája*, Erdélyi Heliikon, Kolozsvár, 1931, 31–55.

⁵³ DEBRECZENI László: *Erdélyi református templomok és tornyok*, Kolozsvár, 1929 (reprint: Polygon, Budapest, 1989).

⁵⁴ Vö. NÉMEDI: *I. m.*, 46–47.

⁵⁵ FÉJA Géza: *Az ifjúság munkaterve*, Korunk Szava 1934/20., 403.

adatra vállalkozott. 1934 nyarán Tihanyban folytattak szociográfiai munkát, majd Fótton, ezzel párhuzamosan pedig szemináriumi vitákon és cikkekben igyekeztek felmérni a szociográfia lehetőségeit és megteremteni módszertanát. Boldizsár Iván arról írt, hogy Magyarország szociológiai felvétele milyen óriási jelentőségű a különböző tudományágak számára. Az orvostudomány, a jogtudomány mellett az építészet is említette: „Az építészet megismerkedhetik azokkal a lakásviszonyokkal, amelyekben ma a magyar paraszt és a külvárosok embere él és a diadalmas új építészet most már a valósággal számolva küzdhet a régi házépítés szociális és művészeti borzalmai ellen.”⁵⁶

A szociográfia mint tudományos diszciplína körüljárására szolgált a Fialat Magyarság folyóirat 1934. novemberi tematikus (szociográfiai) száma, amely áttekintette a szociográfia különböző műhelyeit, és vizsgálta más területekhez fűződő viszonyát. Fodor Ferenc a szociográfia földrajzzal való kapcsolatát fejtegette, Ortutay Gyula a néprajzzal, Degré Alajos a joggal, Bonkáló Sándor az orvostudománnyal hozta kapcsolatba, míg a szegedi grafikus, Buday György a művész és szociográfia viszonyát tárgyalta. Külön tanulmány foglalkozott építészet és szociográfia kapcsolatával, ennek szerzője a diplomázás előtt álló építészhallgató, Déman Pál (1912–?).⁵⁷ A tehetséges fiatalember a modern építészet kompromisszumot nem ismerő híve volt,⁵⁸ már hallgatóként a Cirpac-csoporthoz csatlakozott. Tanulmányát is azzal kezdte, hogy ismertette az „új építészek nemzetfeletti munkaközösségének”, a CIAM-nak a célkitűzéseit, hangsúlyozván, hogy „széles társadalmi körökre vonatkozó aktivitás csak a megfelelő társadalmi viszonyok pontos megismerésén épülhet fel. Az igazán mai, szociális kötelességeit ismerő építésznek ilyen széleskörű társadalmi aktivitása az, amely a legszegényebb néprétegek lakásellátásának alapvető megjavítására, reformjára irányul.” Ezt a feladatát csak akkor láthatja el, ha pontos képe van a „kor tényezőiről, a társadalom állapotáról, céljairól, struktúráváltozásairól”, s ehhez adatokat a „széleskörű és alapos szociális kutatómunka” szolgáltathat számára. „Mindenképpen kívánatos tehát – folytatta –, hogy az építészet és a szociográfiai kutatók közt kapcsolat létesüljön.”⁵⁹

Ez a kívánság egyáltalán nem meglepő egy olyan építészcsoport tagjától, amely már 1932-ben agitatív kiállításokon mutatta be a hazai lakásviszonyok és életkörülmények megoldásért kiáltó nyomorúságát.⁶⁰ A Cirpac-csoport kiállításait Kassák Munka-körének tagjaival közösen készítette. Tőlük (Lengyel Lajos, Losonczy Tamás, Haár Ferenc) való a tablók grafikai megoldása, és a felhasznált – szociofotó jellegű – fényképek többsége. Nyilvánvaló párhuzam vonható e kiállítások és a Jiří Kroha-féle brünni

⁵⁶ BOLDIZSÁR Iván: *Szociográfia és fiatalság*, Korunk Szava 1934. november 15., 452.

⁵⁷ Déman Pál életrajzát nehéz lesz megírni. 1934–35-ben még aktívan publikált a hazai sajtóban, azután hirtelen eltűnt. Évfolyamtársa, Sebők Imre úgy tudja, hogy Belgiumban szerzetesnek állt, misszionáriusként is dolgozott, majd Párizsban a Notre Dame de Sion rend főnöke lett. Azután onnan is kilépett, és nyoma veszett.

⁵⁸ Gyönyörű diplomatervét a Tér és Forma 1935-ös évfolyama közölte.

⁵⁹ DÉMAN Pál: *Építészet és szociográfia*, Fialat Magyarság 1934. november, 177–178.

⁶⁰ *Új építésért*, 1932. március 4., Tamás-galéria; Cirpac-kiállítás 1932. szeptember 2., Őszi Lakberendezési és Háztartási Vásár, Iparcsarnok. Az utóbbi kiállítás statisztikai anyagának egy részét a rendőrség közvetlenül a megnyitás előtt leszedette, és eljárást indított a szervezők ellen.

kiállítás között. Abban is hasonlítanak, hogy mindkét anyag elsősorban a városi viszonyokra figyelt, a vidéki népesség helyzete legfeljebb a statisztikai adatokban jelent meg. Déman cikkében utal is erre a hiányosságra: „különösen áll ez tanyáinkra, falvainkra és kisebb vidéki városainkra, amelyeknek adatai teljesen hiányoznak. Sajnos – ezt amúgy is tudjuk – ismereteink homálya itt a legkétségbeejtőbb állapotokat takarja.”⁶¹

Érdekes kérdés, hogy a falukutató öregcserkészek lapjában miért a későbbi „urbánus tábor” képviselőjének adtak szót, és miért nem az éppen akkoriban zászlót bontó népi építészeti mozgalomból kerestek valakit. Lehetett ennek személyes oka (bár nem tudjuk, honnan ismerhették egymást), de talán mégis inkább generációs okokkal magyarázható. A különszámot szerkesztő szociográfus írók Démannal együtt az ún. „húszévesek” nemzedékéhez tartoztak, míg a Magyar Ház Barátai náluk 10–15 évvel idősebbek voltak. Ugyan az utóbbiakat is falukutató építészekként szokás emlegetni, az ő falujárásuk azonban legfőljebb néprajzi értelemben minősülhet kutatásnak, semmi közük nem volt a szociográfiához. Mintha éppen az ő kritikájukat fogalmazná meg Boldizsár Iván idézett cikkében: „Annyit beszélnek ma szociális reformról, agrárpolitikáról, földbirtokreformról [...] telepítésről anélkül, hogy ismernék ezeket az adottságokat, azt a való meg-lévő helyzetet, amely nélkül csak papíron lehet földbirtokreformot csinálni és csak a zöldasztalra terített térképekre lehet telepíteni.”⁶²

Déman írásának van egy meglepő utalása. Azt állítja, hogy az építész-szociográfus kapcsolatfelvétel első fázisa már megtörtént, az addigi szociográfiai kérdőíveket kiegészítették egy „egyelőre a falu lakásviszonyaira vonatkozó, építész által szerkesztett kérdőívvel”.⁶³ Sajnos nem árul el semmit arról (és más forrásból sincs erre adatunk), hogy hol és kinek a közreműködésével készült a kérdőív. Ezért csak találgathatjuk, vajon saját magáról beszélt-e, vagy esetleg a Sarló kérdőívére gondolt.

Pro Christo Egyesület

A szociográfia, a néprajz, a gazdaságföldrajz és ki tudja még hány tudományág kiváló képviselője indult el a Protestáns Diákok Pro Christo Egyesületének diákházából. A protestáns főiskolások Hársfa utcai internátusában alakult meg 1934 elején a Pro Christo falukutató csoportja. Némedi Dénes azt emeli ki, hogy tagjai tudományos igénnyel álltak neki a feladatnak, és a falukutatást szakterületükkel próbálták összekapcsolni.⁶⁴ Kovács Imre viszont azt hangsúlyozta, hogy ezek az egyetemi hallgatók valamennyien faluról származnak, és nem elégednek meg a bajok feltárásával, hanem azo-

⁶¹ DÉMAN: *I. m.*, 177. A Cirpac-csoport 1936-ig egyáltalán nem foglalkozott a vidék, a falu kérdéseivel, pedig egy kérdőívre válaszolva már 1931-ben rögzítették, hogy Magyarország lakosságának nagyobb hányada vidéken él.

⁶² BOLDIZSÁR: *I. m.*, 452.

⁶³ DÉMAN: *I. m.*, 177.

⁶⁴ NÉMEDI: *I. m.*, 48.

kat orvosolni is akarják. „Mi az egyetem elvégzése után ismét haza akarunk menni a faluba, és a maitól [...] eltérő faluvezető értelmiség akarunk lenni.”⁶⁵

Ismerünk egy olyan építész, aki egyetemi hallgató korában ugyancsak a Pro Christo internátusban lakott, Olt Károly, Gunda Béla és Elek Péter szobatársaként. Nevével találkozottunk már a Bartha Miklós Társaság tárgyalásakor. Halmos Béla (1909–1980) a BMT balszárnyához tartozó társaival együtt lépett ki 1930-ban (előzőleg látogatta az Olt Károly által szervezett kelet-európai szemináriumot,⁶⁶ sőt tudomásunk van arról, hogy 1929 előtt falukutató úton járt egy diákcsoporttal a Mátrában⁶⁷). Diákkori baráti kapcsolatai életre szólóan megmaradtak. Hatásukra az építészetet nem önmagában, hanem néprajzi, életmódbeli és gazdaságföldrajzi összefüggéseiben vizsgálta. Egy diákkori kézírata arról tanúskodik, hogy ez a tágabb érdeklődés már korábban élt benne. A népi építészet tájegységenkénti változatait vizsgálva megállapítja: „az építészet és föld organikus kapcsolatban vannak egymással”, vagyis az egyes vidékek éghajlata, domborzata, szoba jöhető építőanyagai és gazdasága határozza meg a „tájépítészetet”.⁶⁸ A tizennyolc-tizenkilenc éves serdülő naiv lelkesedésével írt, a magyar földben gyökerező, nemzeti jellegű építészet mellett érvelő szövegből azonban világosan kiolvasható, hogy a ház, a település és a táj együtt foglalkoztatja. Sőt a három elem közül a ház kevésbé, leginkább a táj érdekli.

Vidéki születése, népies indíttatása ellenére sem csatlakozott a népi építészeti mozgalomhoz. Miután kilépett a jobbra orientálódó Bartha Miklós Társaságból, a magyar Cirpac-csoporttal keresett kapcsolatot. Formálisan annak sem lett tagja, de több közös akciójukban vállalt részt.⁶⁹ Együttműködésük alapja Halmos speciális szakterülete – a tájszervezés – lett, melyet több folyóiratcikkében járt körül. Először a kolozsvári Gaál Gábor marxista „világnézeti és irodalmi havi szemléjében”, a Korunk folyóiratban jelent meg *Tájorganizáció* című kétrészes tanulmánya (a cikket Hódy Bertalan álnéven jegyezte, talán gyulai közalkalmazotti állását féltve).⁷⁰ Tudományos alapossággal próbálta feldolgozni mindazokat a tényezőket (táji, termelési, települési, közlekedési és népeségi adatokat), amelyek a környezetünket alakítják, és az emberi tevékenység tudatos megszervezésével kívánta a rablógazdálkodás által tönkretett tájat és a diszharmonikus mesterséges környezetet „újra harmonikus kultúrtájá” változtatni.

⁶⁵ KOVÁCS Imre: *Falumunka a Pro Christo diákszövetség főiskolai internátusában = A Magyar Társaság és Falukutató Intézet Évkönyve az 1935. évre*, Budapest, 1935, 152.

⁶⁶ Lásd TASI József: *Kelet-európai szeminárium 40 évvel ezelőtt*, Magyar Nemzet 1969. június 7.

⁶⁷ Lásd TĚCHY Olivér: *Mátrai falujárás*, Budapest, 1929. (A könyvben Halmos Béla csak keresztnévén említve szerepel – özv. Halmos Béláné szíves közlése.)

⁶⁸ *A magyar építészet*, autográf kézirat 1927–28 körül (a család tulajdonában).

⁶⁹ Először a csoport *Ház – Város – Társadalom* címmel tervezett (de soha meg nem jelent) könyvében a környék- és országterv-fejezetet készítette, lásd Cirpac-közlemény, 1932. szeptember 30. (gépirat az MTA Művészettörténeti Kutatóintézet Adattárában, MDK-C-I-16/58), és a kolozsvári Korunk folyóirat hasábjain ismertette a Cirpac-csoport működését Hódy Bertalan álnéven. Ezután a CIAM 1937-es párizsi kongresszusára készítendő magyar anyag munkáihoz nyerte meg őt Molnár Farkas, vö. Tér és Forma 1937/12., 352–353.

⁷⁰ HÓDY Bertalan [Halmos Béla]: *Tájorganizáció*, Korunk 1932/1., 1–5, 1932/3., 95–100.

A tájorganizáció – mint írja – a „termelés, munka- és lakó-település, forgalom és forgalmi hálózat megszervezése a tájban az általános életszükségletek szerint. [...] Főadata és célja: az emberi élet és termelés beállítása és végleges állandósítása a tájban és annak életében, beiktatva a tájanyag- és energia-körforgásnak lehetőleg a termelés-fogyasztáson belül záródó körébe.” Vagy a diszciplínák oldaláról megfogalmazva: „az összes technikai tudományok összekapcsolása a földrajzzal és egy szintetikus, tervszerű egységbe foglalása a társadalomtudomány távlatában”.⁷¹ Az organikus tájtagozódás elve vezette el ahhoz a politikai határokon felülemelkedő Közép-Európa-gondolathoz, amit jó barátja, egykori „barthás” társa, Gál István képviselt újonnan alapított „humanista” folyóirata, az Apolló munkaközösségében. Halmos az Apollóban közölt cikkében és az Apolló-könyvtár sorozatban megjelent kis kötetében a tájszervezést nagyobb léptékben – a Kárpát-medence, illetve a hozzá csatlakozó újabb medencék szerves hálózatként – vizsgálta.⁷²

A CIAM-Ost⁷³ megalakulását azért üdvözölte különös örömmel, mert fölfedezte, hogy „ebben a szervezeti egységben és tagozódásban önkéntelenül is a feldolgozandó terület (a Duna középső medencéje) földrajzi egysége és tagozódása fejeződött ki”.⁷⁴ Molnár Farkas unszolására bekapcsolódott a Cirpac-csoport munkájába: ő készítette a CIAM 1937-es párizsi kongresszusára beküldött magyar anyag alaptérképeit és az országstruktúrát ábrázoló lapokat. Az ő közvetítésével kapcsolódott be a magyar Cirpac-csoport szarvas-szentesi tájszervezési munkájába Elek Péter.⁷⁵ Barátja szívességét Halmos azzal viszonzta, hogy saját módszerével színezett térképeket szállított a Teleki-féle Táj- és Népkutató Intézet híres-hírhedt 1938-as kiállításához.⁷⁶

Talán nem meglepő, hogy 1943-ban ott kuporgott a Soli Deo Gloria szervezte szár-sozi konferencián (a hallgatóság soraiban a másik építész Rácz György volt). Azon kevesek közé tartozott, akik a népiességet természetesen módon egyeztették össze az új gondolatokkal, a gyökeresen más gondolkodással. Ebben része volt annak is, hogy tíz évvel fiatalabb volt a népi mozgalomhoz tartozók többségénél, vagyis a „húszévesek” nemzedékéhez tartozott, melynek tudósai, szakemberei valóságismeretük és szakszerűségük révén mentesek tudtak maradni a népi és urbánus tábor szélsőségeitől.⁷⁷

⁷¹ Uo., 1932/1., 4.

⁷² HALMOS Béla: *A közép-európai tájegységek problémái*, Apolló 1934/1.; Uő.: *Középeurópai tájszervezés*, Apolló-könyvtár, Budapest, 1935.

⁷³ A CIAM szervezetén belül – Molnár Farkas és a cseh František Kalivoda kezdeményezésére – 1937 elején létrehozott regionális csoport.

⁷⁴ Halmos Béla levele Molnár Farkasnak 1937. március 1-jén (a Halmos család tulajdonában).

⁷⁵ Lásd TF 1937/12., 353–354.

⁷⁶ Lásd Elek Péter levele Halmos Bélának 1938. november 15-én (levelezőlap, a család tulajdonában).

⁷⁷ A „húszévesek” nemzedékéről lásd LACKÓ Miklós: *Harmadik nemzedék* = Uő.: *Korszellem és tudomány 1910–1945*, Gondolat, Budapest, 1988, 307–365.

Epilógus

Áttekintésünk során láthattuk, hogy az építészek, ha nem is nagy számban, de bekapcsolódtak a falukutatásba, és létrejött a kapcsolatfelvétel az építészszakma és a szociográfusok között. Tapasztalataik azonban az adott történelmi-politikai helyzetben nem tudtak hasznosulni. Az ifjú nemzedék egyes tagjai „őrségváltásra” készültek, mások a vádlottak padjára kerültek. Az ifjúsági mozgalom kettészakadása az építészetben is létrehozta a népi–urbánus ellentétet. Az ún. népi építészeti mozgalom – a jobbra orientálódó „reformnemzedékhez” tartozó vezetőivel⁷⁸ – elérte, hogy a harmincas évek végén komoly állami akciókban (telepítések, árvízi házak, ONCSA-házak) vehetett részt, anélkül, hogy a vidék tényleges szociális állapotáról, a falusiak valódi igényeiről fogalmuk lett volna, hiszen az ő „falukutatásuk” alapvetően néprajzi-esztétikai természetű volt. Az urbánus tábor (a Cirpac-szekció és utóvéd-csoportja) viszont, miközben kétségtelenül nyitott volt a szociális gondokra, főként városi problémákkal foglalkozott, és a falu jövőjét is a városhoz való közelítéssel (nagyüzemi vagy farmgazdaság, központi fűtési tömbházak), radikális váltással képzelte el. Két modernizációs elképzelés – a konzervatív reform és a haladás-hívő utópia – ütközött a kiélezett történelmi helyzetben, a „harmadik út” üresen maradt. Voltak, akik egyik táborból a másikba váltottak (Molnár Farkas, Rácz György), a tanulmányomban kiemelt „húszévesek” pedig megpróbálták a táborokon kívül maradni, vagy legalábbis kapcsolatban maradni mindkét oldallal. A faluval kapcsolatos különböző modernizációs elképzelések azonban egy másik tanulmány tárgya lehetnének.

⁷⁸ Padányi Gulyás Jenő, Antal Dezső, Nászay Miklós stb. A mozgalom kialakulásáról, világnézetéről, elveiről és a népi–urbánus ellentétről lásd FERKAI: *I. m.*, 102–130.

Rádiót hallgató kaliforniai farmer a lányával, 1940